

PRIJEDLOG ZA ČITANJE IMENA KNEZA MISLAVA NA NATPISU S BEGOVAČE¹

Detaljnou analizom i kritičkim preispitivanjem dosadašnjih saznanja o ulomcima predromaničke oltarne ograde koji su pronađeni na lokalitetu Begovača u Biljanima Donjim kod Zadra autor dolazi do važnih spoznaja, i to ne samo onih koje su vezane za te fragmente i njihov epigrafički sadržaj već i do onih koje su važne za određivanje građevinsko-razvojnih faza na lokalitetu, a što je i do sada bila tema rasprava u našoj arheološkoj i povijesnoumjetničkoj znanosti. Tako se donose novi dokazi koji potvrđuju već iznesenu pretpostavku da je na lokalitetu postojala veća ranokršćanska crkva koja je u ranome srednjem vijeku obnovljena i opremljena novim liturgijskim instalacijama, da bi je tek tijekom zreloga srednjeg vijeka zamijenila romanička crkva znatno manjih dimenzija. Također se, kombinacijom prepoznavanja konstruktivnih odlika sačuvanih ulomaka te njihovih likovno-morfoloških i epigrafičkih karakteristika, dodatno potvrđuje opravdanost atribuiranja navedenih fragmenta *Klesarskoj radionici iz vremena kneza Trpimira*, jer se na dijelu posvetnog natpisa s jednog ulomka arhitrava prepoznaje ime hrvatskog kneza Mislava, neposrednog Trpimirova prethodnika, čime se obnova ranokršćanske crkve čvršće datira vremenom Mislavove vladavine, dakle četvrtim desetljećem 9. stoljeća, dok se djelovanje navedene klesarske produkcije okvirno smješta u drugu četvrtinu tog stoljeća.

KLJUČNE RIJEČI: *Biljane Donje, lokalitet Begovača, knez Mislav, arhitrav oltarne ograde, posvetni epigrafički natpis, druga četvrtina 9. stoljeća*

Lokalitet Begovača (Crkvina)² nalazi se otprilike dva kilometra jugozapadno od sela Kašića u blizini Zadra, u arheološki vrlo bogatoj mikrozonu koju čine

- 1 Najveći dio ovog članka vezan je za izlaganje pod naslovom *Opravdanost korištenja pojma "klesarska radionica" u stilskom razvrstavanju ranosrednjovjekovne skulpture – primjer Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira*, koje sam održao na znanstvenom skupu XIII. Dani Cvita Fiskovića pod nazivom *Majstorske radionice u umjetničkoj baštini Hrvatske*, održanom od 4. do 7. listopada 2012. godine u Orebiću na Pelješcu.
- 2 Lokalitet je dobio ime po položaju Begovača na kome se nalazi istoimeni zidani zdenac, ali se u literaturi često navodi i pod nazivom Crkvina, što je ime za gomilu koja se na tom mjestu također nalazi. Vidi S. GUNJAČA, 1960, 279; D. JELOVINA, 1963, 243; D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981, 56.

A PROPOSED READING OF PRINCE MISLAV'S NAME IN THE BEGOVAČA INSCRIPTION¹

In a detailed analysis and critical examination of currently known facts about the fragments of a pre-Romanesque altar rail found at the Begovača site in Biljane Donje near Zadar, the author uncovers important facts. These are not only linked to the fragments and their epigraphic content, but are also significant in determining the construction development stages of the site, as already discussed in Croatian archaeology and art history circles. New evidence confirms the assumption that there was a larger early Christian church on the site which was rebuilt and furnished with new liturgical fittings in the Early Middle Ages, and replaced by a significantly smaller Romanesque church in the course of the High Middle Ages. A combination of recognising the construction features of the preserved fragments and their artistic-morphological and epigraphic characteristics, also confirms the attribution of the aforementioned fragment to a *Stonemasonry workshop from the period of Prince Trpimir*, since on part of the votive inscription of one of the fragments of the architrave, the name of the Croatian Prince Mislav can be identified. He was the immediate predecessor of Trpimir, which thus dates the reconstruction of the early Christian church more firmly to the period of Mislav's reign, i.e. the fourth decade of the 9th century, while the production of the stonemasonry can be dated to approximately the second quarter of the same century.

KEY WORDS: *Biljane Donje, Begovača site, Prince Mislav, altar rail architrave, devotional epigraphic inscription, second quarter of the 9th century*

The Begovača site (Crkvine)² is situated approximately two kilometres south-west of the village of Kašić near Zadar in an archaeologically very rich

- 1 The major part of this paper is based on a presentation entitled *How Justified is the Use of the Term "Stonemason's Workshop" in the Style Classification of Early Mediaeval Sculpture: An Example of the Stonemason's Workshop from the period of Prince Trpimir*, which I gave at the "13th Days of Cvito Fisković Conference", which was entitled *Master Workshops in Croatia's Artistic Heritage* and held from 4-7 October 2012 in Orebić on Pelješac Peninsula.
- 2 The site was named after Begovača, where there is a stone well of the same name. However, in the literature it is frequently also mentioned under the name Crkvine, which is the name of a heap which is also located at this site. See S. GUNJAČA, 1960, 279; D. JELOVINA, 1963, 243; D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981, 56.

SL. I. / FIG. I.

Plan dijela nekropole na lokalitetu Begovača u Biljanima Donjim (izvor: JELOVINA, D., VRŠALOVIĆ, D., 1981.).

Plan of the part of Begovača necropolis in Biljane Donje (after: JELOVINA, D., VRŠALOVIĆ, D., 1981.).

ravnokotarska naselja Kašić, Smilčić i Biljane Donje. Mada je Begovača geografski bliža Kašiću i Smilčiću nego Biljanima Donjim, katastarski se ipak nalazi u granicama potonje navedenog sela, pa se od 1963. godine u znanstvenoj literaturi, u pravilu, i navodi kao lokalitet koji pripada Biljanima Donjim.³ Arheološka iskapanja na Begovači provedena su u četiri kampanje u razdoblju od 1959. do 1962. godine,⁴ ali rezultati istraživanja nikada nisu objavljeni u integralnom obliku.

Naime, ako zanemarimo neka kraća izvješća i manje osvrtne na istraživanja raspravljanog lokaliteta,⁵ Dušan Jelovina i Dasen Vrsalović tek su 1981. godine upoznali stručnu javnost s rezultatima istraživanja srednjovjekovne nekropole na Begovači (Sl. 1),⁶ a ona je formirana uokolo jedne samo djelomično sačuvane sakralne građevine koja je, jednako kao i čitava nekropola, podignuta na temeljima reprezentativne antičke gospodarske kuće (*villa rustica*).⁷ Jelovina i Vrsalović ostatke navedene crkve nisu podrobije obradili, već su samo najavili da će to učiniti Stjepan Gunjača, uz napomenu da se radi o "vrlo interesantnom obliku jednog tipa trobrodne starohrvatske crkve".⁸ Nažalost, akademik Gunjača umro je baš te godine, tako da do najavljene detaljne objave i interpretacije ostataka crkve nikada nije došlo. Godine 1989. Nikola Jakšić je objavio kritičku reinterpretaciju dotadašnjih znanstvenih spoznaja vezanih za nalazište na Begovači jer je,

microzone formed by the settlements of the Ravni Kotari region: Kašić, Smilčić and Biljane Donje. Although Begovača is geographically closer to Kašić and Smilčić than to Biljane Donje, in terms of its cadastre it is situated within the boundaries of the latter village. Consequently, as a rule, since 1963 academic literature speaks of the Biljane Donje site.³ Archaeological excavations at Begovača were carried out over four campaigns in the period from 1959 until 1962,⁴ but the results of the campaigns have never been published in an integrated form.

If we ignore several brief reports and smaller reviews of excavations of the site,⁵ Dušan Jelovina and Dasen Vrsalović did not publish the results of the excavations of the mediaeval necropolis at Begovača until 1981 (Fig. 1).⁶ This was built around what was only a partly preserved sacral building, which like the entire necropolis, was erected on the foundations of a classical antique farm house (*villa rustica*).⁷ Jelovina and Vrsalović did not carry out a detailed analysis of the remains of the church, stating that this would be done by Stjepan Gunjača, although they pointed out that it is a "very interesting form of a certain type of three-naved early Croatian church".⁸ Unfortunately, Academician Gunjača died that year, and the announced detailed publication and interpretation of the church remains never happened. In 1989, Nikola Jakšić published a critical re-interpretation of the scientific facts published to date

3 Naime, tijekom i neposredno nakon okončanja arheoloških istraživanja (1959.-1962.), u kratkim izvještajima koji su objavljeni u *Starohrvatskoj prosvjeti* lokalitet je redovito nazivan Begovačom u Kašiću. Vidi S. GUNJAČA, 1960, 279; D. VRSALOVIĆ, 1963, 274, 278. Međutim, Dušan Jelovina 1963. godine Begovaču prvi put navodi kao lokalitet koji katastarski pripada selu Biljanima Donjim (D. JELOVINA, 1963, 243), što je od tada u znanstvenoj literaturi u pravilu usvojeno tek uz poneki izuzetak, poput dvaju radova Nikole Jakšića u kojima se navedeni lokalitet opet navodi kao dio sela Kašića, a što može izazvati zabunu kod manje upućenih čitatelja. Vidi N. JAKŠIĆ, 1993, 127, 133; N. JAKŠIĆ, 1995, 39.

4 Prve dvije kampanje istraživanja kao glavni je istraživač vodio Stjepan Gunjača, a naredne dvije Dušan Jelovina i Dasen Vrsalović. Vidi D. JELOVINA, 1976, 27; D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981, 59.

5 S. GUNJAČA, 1960, 279; D. VRSALOVIĆ, 1963, 274, 278; D. JELOVINA, 1963; D. JELOVINA, 1976, 27-32.

6 D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981. Na lokalitetu su otkrivena ukupno 604 groba koja pokazuju kontinuitet ukapanja od pojedinačnih karolinških grobova pa sve do kraja srednjeg vijeka i nakon njega. Količina otkrivenih grobova svrstava Begovaču među najveća dosad istražena groblja na području sjeverne Dalmacije. Usporedi D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981, 133; N. JAKŠIĆ, 1989, 407; KATALOG, 2000, 190; KATALOG, 2001, 449.

7 V. DELONGA, 1992, 85; KATALOG, 2000, 190; KATALOG, 2001, 449.

8 D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981, 59, bilj. 5.

3 During and immediately after the end of the archaeological campaign (1959-1962) and in brief reports published in *Starohrvatska prosvjeta*, the site was as a rule called Begovača in Kašić. See S. GUNJAČA, 1960, 279; D. VRSALOVIĆ, 1963, 274, 278. However, in 1963 Dušan Jelovina for the first time mentioned Begovača as a site which in terms of its cadastre belonged to the village of Biljane Donje (D. JELOVINA, 1963, 243). From then on, this was used in academic literature with only a few exceptions, such as in two papers by Nikola Jakšić, in which the site was again mentioned as a part of the village of Kašić, which might cause confusion among readers who are less familiar with the details. See N. JAKŠIĆ, 1993, 127, 133; N. JAKŠIĆ, 1995, 39.

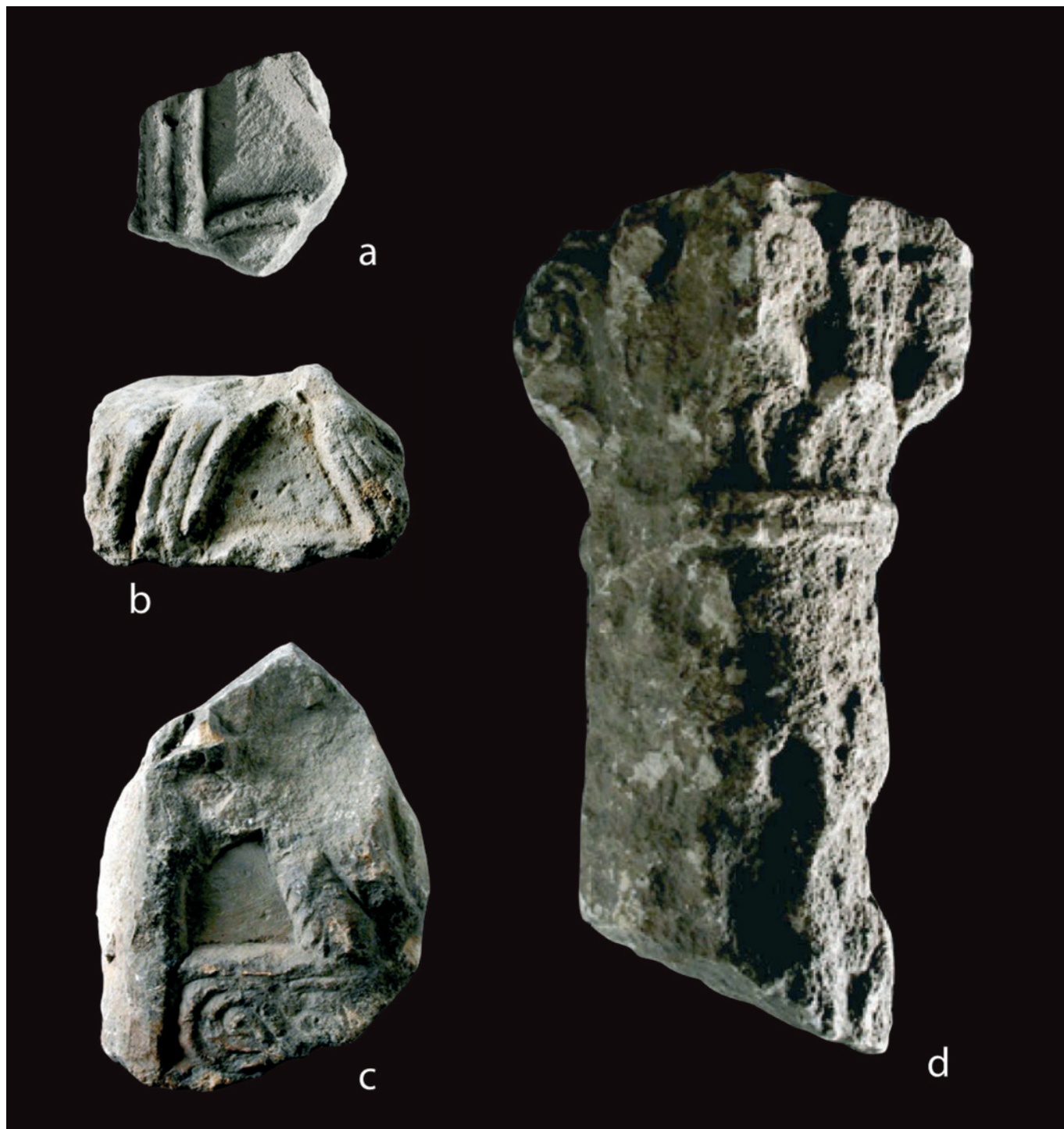
4 The first two excavation campaigns were led by Stjepan Gunjača, and the following two by Dušan Jelovina and Dasen Vrsalović. See D. JELOVINA, 1976, 27; D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981, 59.

5 S. GUNJAČA, 1960, 279; D. VRSALOVIĆ, 1963, 274, 278. D. JELOVINA, 1963; D. JELOVINA, 1976, 27-32;

6 D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981. A total of 604 graves were unearthed at the site, demonstrating a continuity of burials from individual Carolingian graves all the way to the final stage of the Middle Ages and beyond. The quantity of unearthed graves places Begovača among the largest cemeteries that have been excavated in the area of northern Dalmatia. Compare D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981, 133. N. JAKŠIĆ, 1989, 407. CATALOGUE, 2000, 190; CATALOGUE, 2001, 449.

7 V. DELONGA, 1992, 85; CATALOGUE, 2000, 190; CATALOGUE, 2001, 449.

8 D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981, 59, note 5.

SL. 2. / FIG. 2.

Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira, ulomci predromaničkih liturgijskih instalacija s Begovače, četvrto desetljeće 9. stoljeća (ljubaznošću MHAS-a u Splitu).

Stonemasonry workshop from the period of Prince Trpimir, fragments of pre-Romanesque liturgical installations from Begovača, the fourth decade of the 9th century (courtesy of Museum of Archaeological Monuments – Split).

čitanjem stratigrafskih odnosa na lokalitetu i stavljanjem u odgovarajući suodnos ostataka antičke i srednjovjekovne arhitekture te pojedinačnih segmenata srednjovjekovne nekropole, metodom praćenja slijeda ukapanja odredio građevinsko-razvojne faze

on the Begovača site. Having read the stratigraphic relations of the site and comparing the remains of the classical antique and mediaeval architecture, and also individual segments of the mediaeval necropolis, and by following the sequence of burials, he was

na lokalitetu.⁹ Od cijeloga niza znanstvenih spoznaja do kojih je Jakšić u tom članku došao, ovom je prilikom potrebno istaknuti njegov zaključak da je prije gradnje manje crkve na Begovači postojala i veća ranokršćanska crkva, kao i datiranje manje sakralne građevine u razdoblje romanike, što je bilo suprotno mišljenju istraživača lokaliteta koji su je smatrali "starohrvatskom".¹⁰

Nedugo nakon objave Jakšićeva članka njegov zaključak o postojanju ranokršćanske sakralne građevine na lokalitetu potvrdila je objava i kataloška obrada antičkih, ranokršćanskih i predromaničkih ulomaka od strane Vedrane Delonga,¹¹ koja je korištenjem posve različitih izvora i metoda u odnosu na Jakšića, nesumnjivo dokazala ranokršćansku građevinsku fazu na Begovači, mada ju je radije vidjela kao ranokršćansku adaptaciju dijela postojeće rimske arhitekture, a ne kao slobodnostojeću sakralnu građevinu iz razdoblja kasne antike.¹² Jakšićev članak izazvao je žučan i polemički intoniran osvrt Dušana Jelovine,¹³ koji je dobrim dijelom demantiran upravo Delonginim člankom objavljenim u istom broju *Starohrvatske prosvjete*. Međutim, i nakon toga, prepoznavanje postojanja veće ranokršćanske crkve na Begovači, kao i zaključak da su predromaničke liturgijske instalacije nastale u fazi njezine obnove u 9. stoljeću, bezrezervno je podržao samo Pavuša Vežić,¹⁴ dok su svi ostali autori bili skloniji u predromaničkim ulomcima vidjeti opremu interijera manje crkve koju su smatrali ranosrednjovjekovnom,¹⁵ a ne romaničkom, kakvom je prepoznaju Jakšić i Vežić. U pogledu navedene problematike, Delonga je prilikom objave biljanskih predromaničkih reljefa i detaljne epigrafičke analize ostataka arhitravâ ol-

able to determine the architectural development stages of the site.⁹ Of the whole series of discoveries which Jakšić revealed in his article, we should highlight his conclusion that before the construction of the smaller church at Begovača there had also been a larger early Christian church, and also his dating the smaller sacral structure to the Romanesque period, which opposed the opinion of the site excavation team, who believed it to be "early Croatian".¹⁰

Shortly after the publication of Jakšić's article, his conclusion regarding the existence of an early Christian sacral building on the site was confirmed by the publication and catalogue processing of classical antique, early Christian and pre-Romanesque fragments by Vedrana Delonga,¹¹ who – although using completely different sources and methods than Jakšić – proved an early Christian construction phase at Begovača, although she interpreted it as an early Christian adaptation of part of the existing Roman architecture, rather than as a free-standing sacral structure from the Late Antiquity period.¹² Jakšić's paper led to an acrimonious and polemically worded review by Dušan Jelovina,¹³ which was largely refuted by Delonga's article, published in the same issue of *Starohrvatska prosvjeta*. However, even after this, the identification of the existence of a larger early Christian church at Begovača, and the conclusion that the pre-Romanesque liturgical fittings dated from a 9th-century reconstruction stage, were unreservedly supported only by Pavuša Vežić,¹⁴ while all other authors tended to interpret the pre-Romanesque fragments as interior furnishings of a smaller church, which they believed to have been early mediaeval¹⁵ and not Romanesque, as identified by Jakšić and Vežić. In her overview of these

9 N. JAKŠIĆ, 1989.

10 N. JAKŠIĆ, 1989, 421-423.

11 V. DELONGA, 1992.

12 V. DELONGA, 1992, 96, 100. U tom pogledu stajalište podudarno Jakšićevu iznijela je Branka Migotti [B. MIGOTTI, 1995, 117 (bilj. 31), 131], dok su Ante Uglešić (A. UGLEŠIĆ, 2002, 57), te pogotovo Tonči Burić, bili skloniji Delonginoj interpretaciji: T. BURIĆ, 2001, 246-247.

13 D. JELOVINA, 1992.

14 P. VEŽIĆ, 1996, 93; P. VEŽIĆ, 2005. [2006.], 101-102.

15 Vidi npr. T. MARASOVIĆ, 1994, 56, 98, s navođenjem važnije, dotad objavljene literature u kojoj se pokušavalo utvrditi vrijeme gradnje manje crkve na Begovači. Štoviše, Marasović je njezine ostatke tipski povezao s tzv. križno-troapsidnim tipom koji ponajbolje predstavlja crkva sv. Križa u Ninu, a u tom je pogledu njegovo mišljenje kasnije prihvatio i dodatno razradio Miljenko Jurković. Usporedi M. JURKOVIĆ, 2000, 173 i dalje; KATALOG, 2000, 190-191 (Miljenko Jurković, kat. br. IV. 15); V. DELONGA, N. JAKŠIĆ, M. JURKOVIĆ, 2001, 15 i dalje; M. JURKOVIĆ, 2001, 158 i dalje; KATALOG, 2001, 448-449 (Miljenko Jurković, kat. br. VI. 9); T. MARASOVIĆ, 2009, 250-252.

9 N. JAKŠIĆ, 1989.

10 N. JAKŠIĆ, 1989, 421-423.

11 V. DELONGA, 1992.

12 V. DELONGA, 1992, 96, 100. In this respect, a position that overlapped with Jakšić's was held by Branka Migotti [B. MIGOTTI, 1995, 117 (note 31), 131], while Ante Uglešić (A. UGLEŠIĆ, 2002, 57), and in particular Tonči Burić, were more in favour of Delonga's interpretation. T. BURIĆ, 2001, 246-247.

13 D. JELOVINA, 1992.

14 P. VEŽIĆ, 1996, 93; P. VEŽIĆ, 2005 [2006.], 101-102.

15 See for example T. MARASOVIĆ, 1994, 56, 98, who lists the more important literature that had been published up to that point of time, and who tried to identify the construction period of the smaller church at Begovača. Marasović associates its remains with the so-called cross/tri-apse type, best represented by the Church of the Holy Cross in Nin. His opinion on this was later accepted and developed by Miljenko Jurković. Compare M. JURKOVIĆ, 2000, 173ff; CATALOGUE, 2000, 190-191 (Miljenko Jurković, Cat. No. IV. 15); V. DELONGA, N. JAKŠIĆ, M. JURKOVIĆ, 2001, 15ff; M. JURKOVIĆ, 2001, 158ff; CATALOGUE, 2001, 448-449 (Miljenko Jurković, Cat. No. VI. 9); T. MARASOVIĆ, 2009, 250-252.

tarne ograde, ostala dosta neutralna, ostavljajući otvorenima obje navedene mogućnosti, iako se čini da je i tada, a i poslije, bila sklonija mišljenju da je manja crkva na Begovači predromanička građevina.¹⁶ U nastavku ovoga članka upravo će se oslanjanjem na njezina znanstvena dostignuća i njihovim djelomičnim kritičkim preispitivanjem nastojati razriješiti navedena problematika, ali i pitanje vremena nastanka dijelova predromaničkih liturgijskih instalacija koji su tijekom arheoloških istraživanja pronađeni na tom lokalitetu.

* * *

Dakle, 1992. godine, punih trideset godina nakon okončanja arheoloških istraživanja na Begovači, objavljeno je, između svih ostalih kamenih spomenika s toga lokaliteta, i četrnaest predromaničkih ulomaka, među kojima su najbrojniji bili fragmenti arhitravâ oltarne ograde.¹⁷ Radi se o ukupno osam takvih ulomaka od kojih su tri sastavljena od manjih dijelova koji se spajaju po crti loma (Sl. 3). Na pet fragmenta u većoj se mjeri sačuvala izvorna visina grede (Sl. 3, a-c, f, h), na dva manja ulomka preostale su tek po dvije teže oštećene kuke (Sl. 3, d, e), a na jednome manji dio natpisnog polja i početak nožice jedne kuke (Sl. 3, g). Također, na četiri se fragmenta vide izvorni završeci arhitrava (Sl. 3, a, d, f, h), a dva od njih na bočnoj kosini s gornje strane imaju preostatke po jednog pera koje je služilo za uglavljivanje u utore na stopama zabata oltarne ograde (Sl. 3, d, f). Ukrasna površina na prednjoj strani podijeljena je u dva pojasa, pa tako gornju zonu greda ispunjavaju kuke dugačkih dvoprutih nožica i pužolikih zavojnica, dok se u donjem pojasu nalazi posvetni natpis. Na pet ulomaka kuke su položene na desnu, a na tri ulomka na lijevu stranu.

Na njima se sa sigurnošću može razabrati tek početak posvetnog natpisa sa starom kršćanskom zavjetnom formulom darivanja i posvećenja: [+]
DE DONIS D(e)I E[t...], te završetak koji svjedoči o obnovi crkve kao privatne obiteljske zadužbine: [...pr]
O REMED(io) A(n)IME SVE REN(ovavit) HVNC
TE[mplvm]. Osim toga, na preostalim fragmentima sačuvali su se oštećeniji, a samim time i manje čitljivi ostaci natpisa: [...]
BRT[...], [...]
IO[...], [...]
A

issues, set out in her publication of the Biljane pre-Romanesque reliefs and a detailed epigraphic analysis of the remains of an altar rail architrave, Delonga remained rather neutral, leaving both possibilities open, although it seems that even then, and also later, she was more in favour of the opinion that the smaller church at Begovača was a pre-Romanesque structure.¹⁶ The following part of this article relies upon her findings and in part a critical re-evaluation of them in an attempt to solve the above issues, but also the dating of parts of the pre-Romanesque liturgical fittings that were unearthed at the site in the course of the archaeological campaign.

* * *

In 1992, thirty years after the end of the archaeological campaign at Begovača, fourteen pre-Romanesque shards were published from among the stone monuments unearthed at the site. The most numerous of these were fragments of the altar rail architrave.¹⁷ Eight fragments were found. Three were minor parts, connected by their fracture line (Fig. 3). In five fragments, the original height of the beam (Fig. 3, a-c, f, h) has largely been preserved, while on two rather small fragments only two severely damaged hooks (Fig. 3, d, e) remain. On one fragment, a small part of the inscription field and the beginning of the foot of one of the hooks (Fig. 3, g) have been preserved. In addition, in four fragments, the architrave's original ends (Figs. 3, a, d, f, h) are visible. Two of them have the remains of springers on the incline of the upper side, which served to fix the grooves at the foot of the pediment of the altar rail (Figs. 3, d, f). The decorative surface on the reverse side is divided into two areas. The upper beam zone is filled with hooks with long double-banded feet and snail-shaped spirals, while in the lower part there is a votive inscription. In five fragments, the hooks are turned to the right side, and in three fragments to the left.

Only the beginning of the votive inscription can be identified in them with certainty. This bears the old Christian votive formula of gift-giving and dedication: [+]
DE DONIS D(e)I E[t...], its end testifying to the reconstruction of the church as a private

16 V. DELONGA, 1992, 107; V. DELONGA, 1996, 170; KATALOG, 2000, 192.

17 Od predromaničkih ulomaka sačuvala su se tek dva neukrašena fragmenta pilastara, dva manja ulomka pluteja ili pilastra (Sl. 2. a, b), jedan fragment koji je pripadao pluteju ili zabatu (Sl. 2. c), jedan kapitel s dijelom sraštenog stupića oltarne ograde (Sl. 2. d), te osam ulomaka arhitravâ (Sl. 3). V. DELONGA, 1992, *passim*, posebno 88-89.

16 V. DELONGA, 1992, 107; V. DELONGA, 1996, 170; KATALOG, 2000, 192.

17 Of the pre-Romanesque shards, only the following have been preserved: two undecorated pilaster fragments, two rather small plutei or pilaster fragments (Fig. 2, a, b), a fragment belonging to a pluteus or a pediment (Fig. 2, c), a capital with a partly fused altar rail pillar (Fig. 2, d), and eight architrave shards (Fig. 3). V. DELONGA, 1992, *passim*, particularly 88-89.

SL. 3. / FIG. 3.

Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira, ulomci arhitrava predromaničke oltarne ograde s Begovače, četvrto desetljeće 9. stoljeća (ljubavnošću MHAS-a u Splitu).

Stonemasonry workshop from the period of Prince Trpimir, architrave fragments of the pre-Romanesque altar rail from Begovača, the fourth decade of the 9th century (courtesy of Museum of Archaeological Monuments – Split).

CVM CO[nivge...] i [...]OISCL[avus (avo?)...]. Na potonje navedenom dijelu natpisa (Sl. 3, b; Sl. 5) Delonga prepoznaje antroponim iz skupine složenih dvočlanih imena sa završnim morfemom *-slav*, te imajući u vidu trag okomite haste jednoga slova koje je prethodilo riječi *...oiscl...*, smatra da je navedeni oblik najbliži antroponimu *Moisclavus* (*Moisclavo*). Štoviše, u njemu vidi lokalnoga hrvatskog velikaša koji je zajedno sa svojom suprugom (*!... unla cum colniuge...!*) podigao ili opremio crkvu na Begovači kao čin privatne obiteljske donacije, a sve to datira u drugu polovinu 9. stoljeća.¹⁸ Međutim, 2000. godine ista autorica u katalogu izložbe *Hrvati i Karolinzi* piše da se radi o imenu donatora koje bi "u latinskoj transkripciji možda glasilo *Voisclavus* (*Vioslav*) ili *Moisclavus* (*Mislav*)", a kao vrijeme podizanja navedene crkve i njezina opremanja predromaničkim liturgijskim instalacijama navodi sredinu ili drugu polovinu 9. stoljeća, odnosno, vrlo općenito, 9. stoljeće.¹⁹

18 V. DELONGA, 1992, 104-107; V. DELONGA, 1996, 170-173.

19 KATALOG, 2000, 191-192 (Vedrana Delonga, kat. br. IV. 16). Navedene Delongine zaključke kasnije nekritički prenose Nikolina Maraković i Miljenko Jurković (N. MARAKOVIĆ, M. JURKOVIĆ, 2007, 362-363), ali i Tomislav Marasović. Ipak, potonji je skloniji ostatak navedenoga imena čitati kao *Moisclavus*, te onda tvrdi da se radi o nekom hrvatskom velikašu čije je ime izvorno možda bilo *Mojslav*, a koji je obnovio "postojeći sakralni prostor izgradnjom svoje obiteljske donacije – predromaničke crkve s troapsidnim prezbiterijem i s velikim brojem nalaza koji se datiraju u drugu polovinu IX. stoljeća (istaknuo I. J.)". T. MARASOVIĆ, 2009, 251-252.

family endowment: [...pr]O REMED(io) A(n)IME SVE REN(ovavit) HVNC TE[implvm]. In addition, more damaged and consequently less legible inscription remains have been preserved on the remaining fragments: [...BRT[...], [...]IO[...], [...]A CVM CO[nivge...] and [...]OISCL[avus (avo?)...]. In the latter part of the inscription (Fig. 3, b; Fig. 5), Delonga identified an anthroponym from the group of complex two-part names with the end morpheme *-slav* and, bearing in mind the trace of a vertical hasta of a letter that preceded the word *...oiscl...*, she believed that the form was closest to the anthroponym *Moisclavus* (*Moisclavo*). What is more, she saw a local Croatian nobleman in it, who with his spouse (*!... unla cum colniuge...!*) erected or furnished the church at Begovača as a private family donation, and dated the event to the second half of the 9th century.¹⁸ However, in the *Croats and Carolingians* exhibition catalogue of 2000, the same author writes that the donor's name would "in Latin transcription possibly read *Voisclavus* (*Vioslav*) or *Moisclavus* (*Mislav*)". She also mentions the middle or the second half of the 9th century or the 9th century in general as the time of erecting the church and furnishing it with pre-Romanesque liturgical fittings.¹⁹

18 V. DELONGA, 1992, 104-107; V. DELONGA, 1996, 170-173.

19 CATALOGUE, 2000, 191-192 (Vedrana Delonga, Cat. No. IV. 16). Delonga's conclusions were later uncritically accepted by Nikolina Maraković and Miljenko Jurković (N. MARAKOVIĆ, M. JURKOVIĆ, 2007, 362-363), and also by Tomislav Marasović. The latter is more likely to interpret the remains of the name as *Moisclavus*, claiming that he might have been a Croatian nobleman whose name was *Mojslav*, and who reconstructed the "existing sacral area with a family donation – a pre-Romanesque church with a tri-apse presbytery and a large number of finds dated to the second half of the 9th century" (emphasis added by I. J.). T. MARASOVIĆ, 2009, 251-252.

Međutim, ono što je važno naglasiti jest činjenica da je biljanske ulomke arhitravâ u navedenom katalogu izložbe Miljenko Jurković opravdano atribuirao *Klesarskoj radionici iz vremena kneza Trpimira*, čime ih je i okvirno datirao u sredinu 9. stoljeća.²⁰ Naime, navedenu klesarsku radionicu definirao je i imenovao Nikola Jakšić još 1986. godine u svojoj neobjavljenoj doktorskoj disertaciji,²¹ a i kasnije je o njoj pisao u više članaka i sintetskih tekstova koji su se bavili hrvatskom predromaničkom skulpturom ili ranosrednjovjekovnom umjetnošću općenito.²² Povezujući ostatak lijeve stope zabata iz Rižinica kod Solina s ostalim srodnim reljefima pronađenim na drugim dalmatinskim lokalitetima, Jakšić ih je sve prepoznao kao radove iste klesarske radionice, a njezino je djelovanje, temeljem sačuvanog dijela natpisa PRO DVCE TREPIME[ro...] na rižiničkom zabatu, okvirno datirao u vrijeme vladavine hrvatskog kneza Trpimira (oko 840.-864.).²³ Radi se o skupini predromaničkih reljefa koji imaju zajedničke likovno-morfološke značajke zamjetne na svim dijelovima liturgijskih instalacija koje su ukrašavale unutrašnjost crkava na više lokaliteta na području sjeverne i srednje Dalmacije.

Tako su arhitravi *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira* opremljeni elegantnim kukama s krupnim pužolikim zavojnicama na visokoj dvo-prutoj nozi, a ispod njih se nalazi natpisno polje. Natpis se nastavljao i na donjem, lučnom dijelu zabata, dok se na ostatku zabata niz kuka s njegovih kosina naslanjao na reljefno istaknutiji kimation. Upravo je kimation, zajedno s lučno oblikovanim natpisnim poljem u dnu, omeđivao središnje polje zabata koje je ispunjavala kompozicija sa središnjim križem kojega sa svake strane obočuje po jedna ptica s dugačkim repom u obliku riblje kosti. Može se reći da majstori te klesarske produkcije prilikom izbora dekorativnih motiva posežu isključivo za ornamentikom ranokršćanske provenijencije. Njihov duktus dosta je prepoznatljiv jer proizlazi iz nagnutog držanja dljeteta prilikom klesanja, a što ostavlja oštro urezane linije "V" profila, pa se može reći da se

It is important to point to the fact that in the abovementioned Exhibition Catalogue Miljenko Jurković justifiably attributed the Biljane architrave fragments to a *Stonemasonry workshop from the period of Prince Trpimir*, thus dating them approximately to the mid-9th century.²⁰ The stonemasonry workshop was defined and named by Nikola Jakšić as early as 1986 in his unpublished doctoral thesis.²¹ He later wrote more on it in several articles dealing with Croatian pre-Romanesque sculpture and early mediaeval arts in general.²² Associating the remains of the left foot pediment from Rižinice near Solin with related reliefs found at other Dalmatian sites, Jakšić identified them all as products of the same stonemasonry workshop, and on the basis of the preserved part of the inscription PRO DVCE TREPIME[ro...] on the Rižinice pediment he dated its activity to approximately the period of the reign of the Croatian Prince Trpimir (c. 840-864).²³ These are a group of pre-Romanesque reliefs with shared visual-morphological characteristics evident in all the parts of the liturgical fittings decorating church interiors at several sites in northern and central Dalmatia.

Thus the architraves from the *Stonemasonry workshop from Prince Trpimir's period* are equipped with elegant hooks with a large snail-shaped spiral on a high double-banded foot, and below them there is an inscription field. The inscription continued also in the lower, bow-shaped part of the pediment, while on the pediment's remains a series of hooks from its inclines leaned on a cymatium in relief. The cymatium, along with the bow-shaped inscription field at the bottom, encircled the central pediment field, filled with a composition with a central cross and a bird with a long tail in the form of fish bones on each side. It can be said that in their choice of decorative motifs, the stonemasons exclusively used ornamentation of early Christian origin. Their ductus is distinctive, as it results from the inclined position of the chisel during masonry work, which leaves sharply carved "V" profile lines, suggesting skilful and precise masonry. The work of the stonemasonry

20 KATALOG, 2000, 190-191 (Miljenko Jurković, kat. br. IV. 15).

21 N. JAKŠIĆ, 1986, 48-59.

22 Između ostalih radova posebno ističem sljedeće: N. JAKŠIĆ, 1997, 41-42; N. JAKŠIĆ, 1997a, 23; N. JAKŠIĆ, 2000, 208; V. DELONGA, N. JAKŠIĆ, M. JURKOVIĆ, 2001, 48; N. JAKŠIĆ, 2001, 189; N. JAKŠIĆ, E. HILJE, 2008, 23-24. Osim Jakšića o *Klesarskoj radionici iz vremena kneza Trpimira* pisao je i Miljenko Jurković. Vidi M. JURKOVIĆ, 1992, 28-29.

23 N. JAKŠIĆ, 1986, 48-49.

20 Catalogue, 2000, 190-191 (Miljenko Jurković, Cat. No. IV. 15).

21 N. JAKŠIĆ, 1986, 48-59.

22 Among other papers, let me in particular point to the following: N. JAKŠIĆ, 1997, 41-42; N. JAKŠIĆ, 1997a, 23; N. JAKŠIĆ, 2000, 208; V. DELONGA, N. JAKŠIĆ, M. JURKOVIĆ, 2001, 48; N. JAKŠIĆ, 2001, 189; N. JAKŠIĆ, E. HILJE, 2008, 23-24. Apart from Jakšić, Miljenko Jurković also wrote about a *stonemasonry workshop from Prince Trpimir's period*. See M. JURKOVIĆ, 1992, 28-29.

23 N. JAKŠIĆ, 1986, 48-49.

radi o vještom i preciznom klesanju. Prilikom definiranja opusa navedene klesarske radionice njezino je djelovanje prepoznato na ukupno osam lokaliteta (Rižinice kod Solina, Vrpolje i Plavno kod Knina, Lopuška glavica u Biskupiji kod Knina, Kašić i Pridraga kod Zadra, Žažvić kod Bribira i Biograd), da bi joj kasnije, kako je već spomenuto, opravdano bili pridodani i ulomci predromaničkih reljefa koji su pronađeni na Begovači.

Međutim, kako prilikom objave biljanskih reljefa nije prepoznata mogućnost njihova povezivanja s do tada već definiranim opusom *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira*, u tome treba tražiti i objašnjenje za drukčije prosudbe o njihovu okvirnom datiranju. Štoviše, otprilike u isto vrijeme, tj. u drugu polovinu 9. stoljeća, Delonga je datirala i, biljanskim reljefima vrlo srodne, fragmente pronađene na lokalitetu Mastirine u obližnjem Kašiću, koje je upravo ona prva objavila i obradila u znanstvenoj literaturi.²⁴ Iako je tom prigodom u uspostavljanju većinom ispravnih analogija s kašićkim reljefima opravdano navela i rižinički zabat s uklesanim ostatkom Trpimirova imena na njegovu natpisnom polju, ipak nije iskoristila mogućnost da čitavu grupu spomenika datira u vrijeme vladavine navedenoga hrvatskog kneza, kao što je to učinio Jakšić, već je njihov nastanak smjestila "u razdoblje od druge polovine 9. do početka 10. stoljeća".²⁵ Ipak, veći je problem što je neprecizna datacija utjecala i na, po mom mišljenju, pogrešno tumačenje nekih podataka koji su se iz sačuvanih dijelova natpisa iščitavali. Naime, točna okvirna datacija biljanskih ulomaka najvjerojatnije bi već puno ranije rezultirala i prepoznavanjem spomena jedne vrlo važne vladarske ličnosti na dijelu natpisa sačuvanom na jednom fragmentu arhitrava oltarne ograde, a time bi taj podatak, koji je od iznimne važnosti za raniju hrvatsku povijest, pridonio i još preciznijem datiranju djelovanja navedene klesarske radionice.

workshop has been identified at eight sites (Rižinice near Solin, Vrpolje and Plavno near Knin, Lopuška Glavica in Biskupija near Knin, Kašić and Pridraga near Zadar, Žažvić near Bribir, and Biograd). As already mentioned, fragments of a pre-Romanesque relief found at Begovača can also justifiably be associated with it.

During the publication of the Biljane reliefs, the possibility of associating them with the already identified work of the *Stonemasonry workshop from Prince Trpimir's period* was not recognised, which explains the different assessments with regard to their approximate dating. What is more, Delonga dated the fragments found at the Mastirine site in nearby Kašić, which were first published and processed by her, to approximately the same period, i.e. the second half of the 9th century, and related them to the Biljane reliefs.²⁴ However, she drew mostly correct analogies with the Kašić reliefs and justifiably mentioned the Rižinice pediment and its chiselled remains of Trpimir's name in its inscription field, although unlike Jakšić, she did not seize the opportunity to date the entire monument group to the reign of this Croatian prince, instead dating their origin "to the period from the second half of the 9th until the beginning of the 10th century".²⁵ However, a more significant problem is the fact that the imprecise dating led to, in my view, a wrong interpretation of certain data from the preserved parts of the inscriptions. A more exact timeframe regarding the dating of the Biljane fragments would have probably resulted in recognising the monument much earlier as relating to a very significant ruler in part of the inscription preserved in the fragment of the altar rail architrave. This information, which is of extraordinary importance for early Croatian history, would have contributed to an even more precise dating of the activity of the abovementioned stonemasonry workshop.

24 V. DELONGA, 1990, 51-55, 65-78.

25 V. DELONGA, 1990, 65-78, posebno 75-76. Navedenu datacijsku nelogičnost još je 1998. godine primijetila Mirja Jarak koja kaže da Delonga "oprezno datira crkvu u Kašiću u 2. pol. 9. st." iako "među analogijama za pleternu plastiku redom navodi primjere koji se mogu datirati u sredinu 9. st., tako predromaničku plastiku s Lopuške glavice i iz Rižinica": M. JARAK, 1998, 124. Istu problematiku nedavno je prokomentirala i Magdalena Skoblar, smatrajući da je Jakšićeva datacija u sredinu 9. stoljeća točnija od Delongine jer "svakako bolje označava razdoblje Trpimirove vlasti". M. SKOBLAR, 2004, 110.

24 V. DELONGA, 1990, 51-55, 65-78.

25 V. DELONGA, 1990, 65-78, particularly 75-76. The aforementioned dating discrepancy was pointed out back in 1998 by Mirja Jarak, who says that Delonga "carefully dated the church in Kašić to the second half of the 9th century, although among analogies for the braided design plastic she gives examples which can all be dated to the mid-9th century, including pre-Romanesque plastic from Lopuška Glavica and Rižinice". M. JARAK, 1998, 124. The same problem has also recently been commented on by Magdalena Skoblar, who considers Jakšić's dating to the mid-9th century to be more accurate than Delonga's, because it "better denotes the period of Trpimir's rule". M. SKOBLAR, 2004, 110.

SL. 4. / FIG. 4.

Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira, Ulomak arhitrava oltarne ograde iz Plavna kod Knina, druga četvrtina 9. stoljeća (foto: A. Jurčević, ljubaznošću MHAS-a u Splitu).

Stonemasonry workshop from the period of Prince Trpimir, architrave fragment of the altar rail from Plavno near Knin, the second half of the 9th century (photo: A. Jurčević, courtesy of Museum of Archaeological Monuments – Split).

* * *

* * *

Analizirajući ostatke arhitravâ oltarne ograde s Begovače, Delonga je posve ispravno primijetila da najcjelovitije sačuvani dio grede (Sl. 3, h) ukazuje na činjenicu "da je majstor u izradi trabeacije za predromaničku crkvu na Begovači ponudio likovno rješenje arhitrava s dva nasuprotna, po sredini sučeljena niza kuka",²⁶ a ta konstatacija u potpunosti odgovara pravilu simetrije kao jednom od glavnih karakteristika koje su prisutne na predromaničkim reljefima.²⁷ Na identičan način bila je podijeljena i dekorativna površina na arhitravima oltarne ograde koje je *Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira* isklesala i u Plavnu kod Knina (Sl. 4),²⁸ gdje je u trokutastom polju koje ostaje između dvaju sučeljenih nizova kuka smješten motiv ljiljanova cvi-

In her analysis of the remains of the altar rail architrave from Begovača, Delonga rightly noticed that the best preserved part of the beam (Fig. 3, h) suggests "that the stonemason who worked on the entablature for the pre-Romanesque church at Begovača offered a visual solution for the architrave with two opposite series of hooks facing each other in the middle".²⁶ This corresponds with the idea of symmetry as one of the main characteristics of pre-Romanesque reliefs.²⁷ The decorative surface of the altar rail architrave, carved by the *Stonemasonry workshop from the period of Prince Trpimir*, was divided in an identical way in Plavno near Knin (Fig. 4).²⁸ Here, in a triangular field between two opposite series of hooks, there is a lily motif. The same

26 V. DELONGA, 1992, 101. Osim toga, potrebno je reći da se mjesto još jednoga sučeljavanja niza kuka sačuvalo i na još jednom manjem fragmentu arhitrava iz Biljana (Sl. 3, e).

27 Kao najbolje sačuvani primjeri za potvrdu ovakve konstatacije mogu poslužiti arhitravi iz crkve Svetoga Spasa na vrelu Cetine jer oni imaju otprilike isti broj kuka u dvama po sredini sučeljenim nizovima, uz napomenu da su njihovi nizovi kuka polegnuti u obrnutom smjeru od nizova kuka na ulomku biljanskog arhitrava. Usporedi npr. A. MILOŠEVIĆ, Ž. PEKOVIĆ, 2009, 227, sl. 265.

28 S. GUNJAČA, 1958, 151, 154, sl. 27, br. 4; sl. 29, br. 2; N. JAKŠIĆ, 1997, 43, fig. 2; S. GUNJAČA, 2009, 55, 58, kat. br. 39, 49.

26 V. DELONGA, 1992, 101. It also needs to be pointed out that two series of facing hooks have also been preserved on another smaller architrave fragment from Biljane (Fig. 3, e).

27 The best preserved examples that confirm these statements are probably the architraves from the church of the Holy Salvation (Sveti Spas) at the spring of the River Cetina, as they have approximately the same number of hooks in two series facing each other in the middle, although the series of hooks are in the opposite direction from the hooks in the Biljane architrave fragment. Compare for example A. MILOŠEVIĆ, Ž. PEKOVIĆ, 2009, 227, Fig. 265.

28 S. GUNJAČA, 1958, 151, 154, Fig. 27, No. 4; Fig. 29, No. 2; N. JAKŠIĆ, 1997, 43, Fig. 2; S. GUNJAČA, 2009, 55, 58, Cat. Nos. 39, 49.

Sl. 5. / FIG. 5.

Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira, Ulomak arhitravâ predromaničke oltarne ograde s Begovače s dijelom uklesanog imena kneza Mislava, četvrto desetljeće 9. stoljeća (foto: A. Jurčević, ljubaznošću MHAS-a u Splitu).

Stonemasonry workshop from the period of Prince Trpimir, architrave fragment of the pre-Romanesque altar rail from Begovača with part of the inscription which mentions duke Mislav, the fourth decade of the 9th century (photo: A. Jurčević courtesy of Museum of Archaeological Monuments – Split).

jeta, a taj se isti motiv nazire i na manjem ulomku arhitrava s Begovače (Sl. 3, e). Nadalje, pretpostavljeno je i da su ostaci arhitravâ s Begovače pripadali dvjema gredama, tj. da se biljanska oltarna ograda sastojala od dvaju arhitrava i jednoga središnjeg zabata (Sl. 6).²⁹ Kako je sačuvani niz kuka usmjerenih u jednom pravcu na ulomku desnog dijela desnog arhitrava iz Biljana širok 68 centimetara,³⁰ nije teško izračunati da je ukupna širina arhitrava

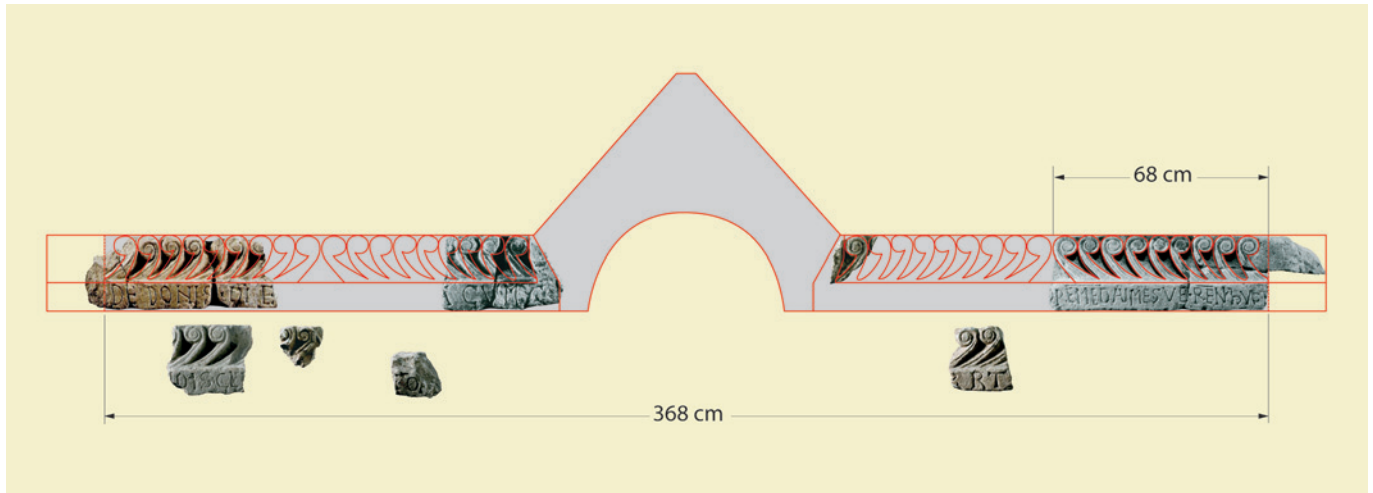
motif is also visible in the smaller architrave fragment from Begovača (Fig. 3, e). In addition, it was assumed that the remains of the Begovača architrave belonged to two beams, i.e. that the Biljane altar rail was composed of two architraves and a central pediment (Fig. 6).²⁹ Since the preserved series of hooks facing the same direction on the fragment of the right part of the right architrave from Biljane is 68 centimetres wide,³⁰ it is not hard to calculate that the

29 V. DELONGA, 1992, 107.

30 Širina cijelog fragmenta arhitrava iznosi 88 centimetara, ali se na njegovoj desnoj strani nalazi neobrađeni dio širine 20 centimetara koji je služio za uglašljivanje arhitrava u perimetralni zid crkve.

29 V. DELONGA, 1992, 107.

30 The width of the entire architrave fragment is 88 centimetres, but on its right side there is a 20 centimetre-wide unworked part that served to fix the architrave to the perimetral church wall.

SL. 6. / FIG. 6.

Idejna rekonstrukcija trabeacije predromaničke oltarne ograde s Begovače s jednim središnjim zabatom (prema ideji autora izradio M. Košta).

Reconstruction proposal for pre-Romanesque altar rail entablature from Begovača with one central pediment (made by M. Košta, according to author's idea).

iznosila oko 136 centimetara, pa bi, uz uobičajenu širinu predromaničkih zabata od otprilike 95 centimetara,³¹ to značilo da je cijela trabeacija, a samim time i oltarna ograda, bila široka oko 3,7 metara, što otprilike odgovara dimenzijama manje sakralne građevine čiji su ostaci otkriveni na lokalitetu.³²

Međutim, je li sve bilo baš tako? Kod propitivanja i pokušaja rekonstrukcije mogućega izvornog izgleda trabeacije oltarne ograde s Begovače potrebno je uključiti i sačuvane dijelove posvetnog natpisa. Dijelovi natpisa [+] *DE DONIS D(e)I E[t...]* te [...pr]*O REMED(io) A(n)IME SVE REN(ovavit)*

architrave's total width came to approximately 136 centimetres. Given the usual width of pre-Romanesque pediments was approximately 95 centimetres,³¹ this would mean that the entire entablature, and thus also the altar rail, was approximately 3.7 metres wide, which corresponds approximately with the dimensions of the smaller sacral structure whose remains were unearthed at the site.³²

However, was everything really so? When questioning and attempting to reconstruct the possible original appearance of the altar rail entablature from Begovača, the preserved parts of the votive inscription also need to be considered. The parts of the inscription [+] *DE DONIS D(e)I E[t...]* and [...pr]*O REMED(io) A(n)IME SVE REN(ovavit) HVNC TE[mplvm]* represent its beginning and end, thus determining the parts in which they were chiselled as the left part of the extreme left (Fig. 3, a) and the right part of the extreme right architrave (Fig.

31 Toliko su otprilike bili široki zabati na području ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine, a kao najbolji primjer može poslužiti zabat iz Šopota kod Benkovca s uklesanim natpisom DVX CRVATORV(m) COGIT[avit...]. Naime, njegova je izvorna širina iznosila oko 95 cm, a budući da su šopotski arhitravi bili jednako visoki kao biljanski (21-22 cm), mjere šopotskog zabata zaista mogu poslužiti za dobivanje predodžbe o mjerama predromaničkog zabata iz crkve na Begovači koji se nažalost nije sačuvao, ili se bar ne može sa sigurnošću identificirati. Usporedi V. DELONGA, 1996, 166-167, kat. br. 130; KATALOG, 2000, 347-348 (Vedrana Delonga, kat. br. IV. 248).

32 V. DELONGA, 1992, 101.

31 This was the approximate width of the pediments on the territory of the early mediaeval Croatian Principality. Maybe the best example of this is the pediment from Šopot near Benkovac with its chiselled inscription DVX CRVATORV(m) COGIT[avit...]. Its original width amounts to approximately 95 cm, and since the Šopot architraves were as high as the Biljane ones (21-22 cm), the dimensions of the Šopot pediment provide a good illustration of the size of the pre-Romanesque pediment from Begovača church which has, unfortunately, not been preserved, or at least cannot be with certainty identified. Compare V. DELONGA, 1996, 166-167, Cat. No. 130; CATALOGUE, 2000, 347-348 (Vedrana Delonga, Cat. No. IV, 248).

32 V. DELONGA, 1992, 101.

HVNC TE[implvm] predstavljaju njegov početak i završetak, te samim time fiksiraju dijelove arhitrava na kojima su uklesani kao lijevi dio krajnjega lijevog (Sl. 3, a) i kao desni dio krajnjega desnog arhitrava (Sl. 3, h), što u slučaju potonje navedenog ulomka potvrđuje i njegov neobrađeni dio, širok 20 centimetara, koji je zacijelo služio za uglavljivanje arhitrava u perimetralni zid crkve. Osim toga, za cjelovitu rekonstrukciju trabeacije važno je napomenuti da su na ulomku koji je činio početak lijevog arhitrava kuke polegnete nadesno, dok su na fragmentu koji je pripadao završetku desnog arhitrava kuke nagnute na lijevu stranu. To bi govorilo da su druge polovice tih arhitrava imale kuke polegnete u obrnutom smjeru, tj. da su se kuke arhitrava morale prekidati na njihovim unutrašnjim krajevima, jer su išle u suprotnim smjerovima od kuka koje su se nalazile na rubovima kosina zabata oltarne ograde. Ovaj zaključak potvrđuju i dva sačuvana kraja arhitrava na koje se uglavljivala stopa zabata, jer na njima sačuvane kuke svjedoče o prekidu njihova niza, budući da ih je od kuka sa zabata odjeljivalo po jedno okomito neukrašeno polje. Na jednom od ta dva ulomaka, tj. na onom koji je pripadao arhitravu lijevo od zabata, sačuvao se dio natpisa [...]A CVM CO[nivge...] (Sl. 3, f; Sl. 6). Upravo je njega Delonga dovela u vezu s fragmentom na kome se sačuvao dio imena [...]OISCL[avus (avo?)...] (Sl. 3, b; sl. 5),³³ u kome je prepoznala Mislava (*Moisclavus*) ili Voislava (*Voisclavus*), a taj je po njezinu mišljenju bio lokalni hrvatski velikaš i donator crkve koji je, kako je već navedeno, zajedno sa svojom suprugom (*...unla cvm colniuge.../*) u drugoj polovini 9. stoljeća podigao ili opremio crkvu na Begovači kao čin privatne obiteljske donacije. Međutim, takvo tumačenje posvetnoga natpisa opovrgava niz likovnih, ali i konstruktivnih detalja prisutnih na tim ulomcima. Kao prvo, navedeno se ime nikako ne može čitati kao *Voisclavus* jer sačuvana okomita hasta prvoga oštećenog slova uklesanog imena nije mogla pripadati slovu V, već slovima A, I, M ili N. Iz tog razloga, u ostatku navedenoga slavenskoga imena moguće je prepoznati samo ime *Moisclavus*, tj. Mislav, a taj se antroponim u sličnim oblicima (*Oyslaus*, *Mislaus*, *Muisclavus*) navodi i prilikom spominjanja istoimenoga hrvatskog kneza u prijepisima čuvane Trpimi-

3, h), which in the case of the latter fragment is also confirmed by an unworked 20-centimetre-wide part, which obviously served to fix the architrave to the perimetral church wall. In addition, for a complete reconstruction of the entablature it is important to underline that the hooks face towards the right on the fragment that formed the beginning of the left architrave, while the hooks are facing left on the fragment which formed the end of the right architrave. This suggests that the second half of the architraves had hooks facing opposite directions, i.e. that the architrave hooks must have stopped at the inside part of the ends, because they went in opposite directions from the hooks found on the rims of the inclines of the altar rail pediment. This conclusion is also confirmed by two preserved architrave ends which served to fix the pediment foot, as their preserved hooks confirm the interruption of the series, since each of them was separated from the pediment hooks by a vertical undecorated field. On one of the two shards, the one belonging to the architrave on the left of the pediment, a part of the inscription [...]A CVM CO[nivge...] (Fig. 3, f; Fig. 6) has been preserved. This is the one that Delonga associated with the fragment on which only a part of the name [...]OISCL[avus (avo?)...] (Fig. 3, b; Fig. 5) has been preserved³³ and in which she recognised Mislav (*Moisclavus*) or Voislav (*Voisclavus*), the latter in her opinion being a local Croatian nobleman and donator to the church who, as already mentioned, together with his spouse (*...unla cvm colniuge.../*) in the second half of the 9th century erected or furnished the church at Begovača as a private family donation. However, such an interpretation of the votive inscription is refuted by a series of visual, but also construction details represented in the fragments. Firstly, the mentioned name can by no means be read as *Voisclavus* because the preserved vertical hasta of the first damaged letter of the engraved name could not have belonged to the letter V, but rather to the letters A, I, M or N. For this reason, in the remaining part of the mentioned Slavic name it is possible to identify only the name *Moisclavus*, i.e. Mislav. Similar forms of this anthroponym (*Oyslaus*, *Mislaus*, *Muisclavus*) are also mentioned in the context of the Croatian prince bearing the same

33 Ulomak s uklesanim dijelom imena [...]OISCL[avus (avo?)...] pronađen je u arheološkim istraživanjima 26. srpnja 1961. godine kao spolij u uzglavnom dijelu groba 543. V. DELONGA, 1992, 89.

33 A fragment with a chiselled part of the name [...]OISCL[avus (avo?)...] was unearthed in archaeological excavations on 26 July 1961 as spoliun in the head part of grave 543. V. DELONGA, 1992, 89.

rove darovnice, ali i u Kronici Ivana Đakona.³⁴ Kao drugo, budući da ulomci ovoga arhitrava pokazuju likovno-morfološke karakteristike tzv. *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira*, cijeli arhitrav treba datirati ranije od druge polovine 9. stoljeća, pa se u tom kontekstu u imenu Mislav može prepoznati hrvatski knez koji je vladao tijekom četvrtog desetljeća 9. stoljeća, bez obzira što se u ovom slučaju nije sačuvala pripadajuća mu vladarska titula – *dux*. Kao treće, Mislavovo ime spomenuto je u za to vrijeme uobičajenoj verbalnoj datacijskoj formuli (tzv. unutarnja datacija) koja je sadržavala ime vladara i koja je, primjerice, mogla glasniti: *tempore Moisclavo ducis*, što ujedno znači da sam Mislav nije bio donator obnove (ili gradnje) i opremanja crkve, a budući da je riječ o slavenskom imenu, otpada i mogućnost da se radi o spomenu nekoga svetca kojemu je sama građevina mogla biti posvećena. I kao četvrto, ponje navedena mišljenja potvrđuje i jedan tehnički detalj jer su kuke poviše dijela natpisa koji spominje Mislava polegnute nadesno, dok je ime donatora vjerojatno stajalo ispred dijela natpisa [...un] A CVM CO[nivge...] poviše kojeg su kuke položene ulijevo, a to znači da je između ta dva dijela natpisa postojala znatno veća prostorna udaljenost nego što dopušta logika njihova čitanja kao dijelova natpisa koji se međusobno neposredno nastavljaju jedan na drugoga.

Ipak, ni tu nije kraj problematici dosadašnjeg predlaganja izvornog izgleda biljanske trabeacije! Naime, ako bi se prihvatilo Delongino tumačenje da je crkva na Begovači imala samo dva arhitrava, to bi značilo da su ulomci arhitrava s dijelovima natpisa [+] DE DONIS D(e)I E[t...], [...]OISCL[avus (avo?)...] i [...]A CVM CO[nivge...] pripadali istoj, lijevoj gredi oltarne ograde na koju se s desne strane nastavljao središnji zabat (Sl. 6), što, ako se uzme u obzir pretpostavljena širina arhitrava od 136 centimetara i sučeljenje nasuprotno okrenutih nizova kuka po njegovoj sredini, iz tehničkih razloga nije moguće. Naime, kada se u obzir uzmu svi konstruk-

name in copies of Trpimir's famous deed of gift, but also in John the Deacon's Chronicles.³⁴ Secondly, since fragments of this architrave demonstrate the visual-morphological characteristics of the *Stonemasonry workshop from the period of Prince Trpimir*, the entire architrave should be dated to earlier than the second half of the 9th century. Therefore, in this context the Croatian prince who ruled during the fourth decade of the 9th century can be identified in the name Mislav, regardless of the fact that in this case his title – *dux* – has not been preserved. Thirdly, Mislav's name is mentioned using what was at that time the usual dating convention (so-called internal dating), which contained the name of the ruler and could have read, for example: *tempore Moisclavo ducis*, which implies that it was not Mislav himself who donated to the church reconstruction (or construction) and fittings. Since we are dealing with a Slavic name, the possibility that we are dealing with a monument of a saint to whom the building may have been devoted should also be discarded. Fourthly, these opinions are also confirmed by a technical detail, because the hooks above the part of the inscription which mentions Mislav face the right, while the donor's name probably stood in front of the part of the inscription [...un]A CVM CO[nivge...], above which the hooks face the left. This implies that between the two parts of the inscription there was a significantly larger space than that suggested by the logic of reading them as parts of an inscription that directly run into each other.

However, this is not where the problems regarding the previously proposed original appearance of the Biljane entablature end. If we accept Delonga's interpretation that the church at Begovača had only two architraves, this would mean that the architrave fragments with the parts of the inscription [+] DE DONIS D(e)I E[t...], [...]OISCL[avus (avo?)...] and [...]A CVM CO[nivge...] belonged to the same left beam of the altar rail from which the central pediment continued on the right side (Fig. 6). If we assume the

34 U najstarijem sačuvanom prijepisu Trpimirove darovnice, onom iz župnog ureda u Kaštel Sućurcu koji je nastao 1568. godine, ime kneza Mislava zapisano je kao *Oyslaus*, dok se u ostalim prijepisima ono navodi kao *Mislaus*. U Kronici Ivana Đakona (*Mletačka kronika, Chronicum venetum, Cronaca veneziana*), koja je nastala oko godine 1000. kao djelo mletačkog kroničara Ivana Đakona (umro 1009.), tajnika mletačkog dužda Petra II. Orseola, spominje se kako je 839. godine *apud curtem sancti Martini* (pokraj sela sv. Martina) mletački dužd Petar Tradenik potpisao mir s hrvatskim knezom Mislavom, a njegovo je ime tom prilikom navedeno kao *Muisclavus*. CODEX, 1967, 3-8.

34 In the oldest preserved transcription of Trpimir's deed of gift, that of the parish office at Sućurac Castle, from the year 1568, Prince Mislav's name was written as *Oyslaus*, while in other transcriptions it was written as *Mislaus*. In John the Deacon's Chronicles (*Venetian Chronicle, Mletačka kronika, Chronicum venetum, Cronaca veneziana*), written approximately in the year 1000 by the Venetian chronicler John the Deacon (died 1009), the secretary of the Venetian doge Peter II Orseolo mentions how in 839 *apud curtem sancti Martini* (next to the village of St. Martin) the Venetian doge Pietro Tradonico signed a peace treaty with the Croatian prince Mislav. On this occasion, his name is mentioned as *Muisclavus*. CODEX, 1967, 3-8.

tivni detalji prisutni na osam sačuvanih ulomaka arhitrava iz Biljana Donjih, način komponiranja tra-beacije oltarne ograde te logika tekstualnog sadržaja posvetnog natpisa postaje jasno da biljanska tra-beacija nije mogla imati samo dva arhitrava i jedan središnji zabat, već je očito bila znatno duža.³⁵ To zapravo znači da je navedena oltarna ograda imala tri prolaza u svetište koja su natkrivala tri zabata smještena između ukupno četiri arhitrava. Ako se pretpostavi da su sva četiri arhitrava bila otprilike jednake širine (136 centimetara), a što treba uzeti s velikom dozom opreza, dolazi se do ukupne širine oltarne ograde od 8,32 metra (Sl. 7a-b).³⁶ To ustvari znači da je predromanička oltarna ograda mogla stajati jedino u znatno većoj crkvi, a ne u onoj čiji sačuvani ostaci pokazuju da je bila široka 3,8 metara i koja je do sada većinom smatrana predromaničkom. Drugim riječima rečeno, predromanička oltarna ograda krasila je unutrašnjost starije i znatno veće ranokršćanske crkve u čije se postojanje do sada uglavnom sumnjalo, jer su njezini, kasnijim ukopima devastirani ostaci uglavnom smatrani dijelovima zidova antičke *villae rusticae*. Temeljem sačuvanih dijelova natpisa i upravo izloženih zaključaka, može se pretpostaviti da je natpis predromaničke oltarne ograde glasio otprilike ovako: [+] DE DONIS D(e) I E[t...] [...tempore] MOISCL[avo ducis...] [...un] A CVM CO[nivge...] [...pr]O REMED(io) A(n) IME SVE REN(ovavit) HVNC TE[mplvm], ili u pri-

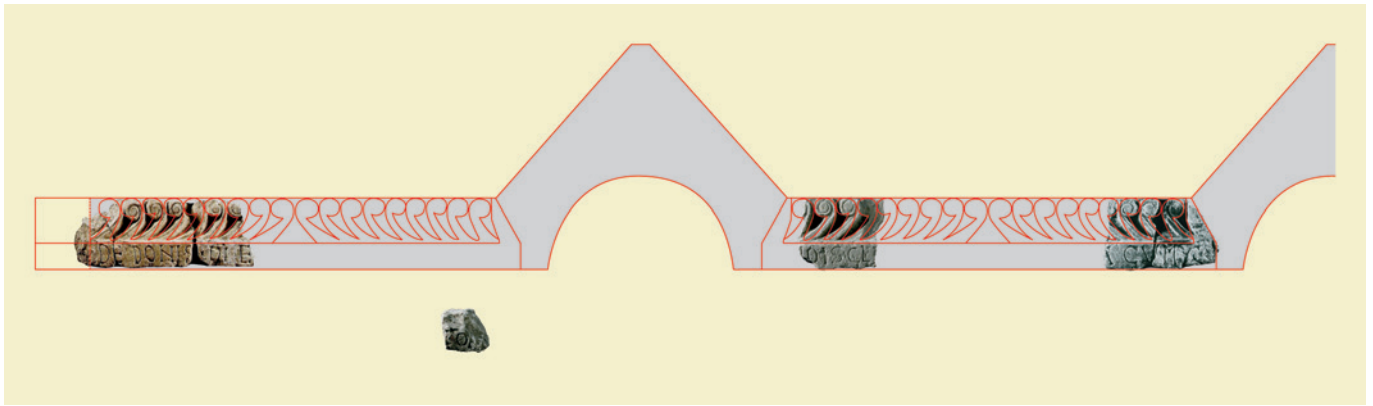
architrave width to be 136 centimetres and consider the series of hooks facing each other in its centre, this is simply not possible for technical reasons. Namely, given all the construction details present in the eight preserved architrave shards from Biljane Donje, the methods of composition of the altar rail entablature, and the logic of the textual content of the votive inscription, it becomes clear that the Biljane entablature could not possibly have had only two architraves and one central pediment, but was obviously significantly longer.³⁵ This actually implies that the altar rail had three passages to the sanctuary covered by three pediments, placed between four architraves. If we assume that all four architraves were approximately of the same width (136 centimetres), which should be taken with great caution, we arrive at a total altar rail width of 8.32 metres (Fig. 7a-b).³⁶ This actually implies that the pre-Romanesque altar rail could only have stood in a significantly larger church, and not the one whose preserved remains indicate that it was 3.8 metres wide, and which has mostly been considered pre-Romanesque until the present. In other words, the pre-Romanesque altar rail decorated the interior of an older and significantly larger early Christian church, the existence of which has been mostly doubted because its remains, later devastated by burials, were mostly considered to be parts of the classical antique walls of a *villa rustica*. On the basis of the preserved parts of the inscriptions and the con-

35 Kao dodatni argument za ovakav zaključak moguće je navesti i činjenicu da ulomci koje bi prema dosadašnjoj interpretaciji trebalo smatrati dijelovima istoga arhitrava pokazuju manje, ali ipak zamjetne razlike u klesarskom duktusu, što upućuje na vjerojatnu angažiranost više majstora iste klesarske radionice, a više njih zajedno nije sudjelovalo u izradi istog arhitrava, jer bi logika podjele posla nalagala da svaki klesar izrađuje "svoj" arhitrav, koji će tek na kraju, zajedno s ostalim sastavnim dijelovima, biti uklopljen u cjelinu oltarne ograde.

36 Naime, ponuđenu rekonstrukciju oltarne ograde (Sl. 7a-b) ipak treba shvatiti samo kao prijedlog mogućega izvornog izgleda, jer je o njezinoj izvornoj širini nezahvalno, a zapravo i nemoguće govoriti, i to barem iz dvaju razloga. Kao prvo, dva unutrašnja arhitrava predromaničke oltarne ograde s Begovače teoretski su mogla biti znatno šira od njezinih dviju krajnjih greda čija je širina iznosila 136 centimetra. Drugi razlog koji nalaže oprez prilikom rekonstrukcije navedene oltarne ograde jest nemogućnost pouzdanog definiranja dimenzija ranokršćanske crkve na tom lokalitetu, a što je posljedica ozbiljnijih oštećenja njezinih zidova brojnim kasnijim ukopima tijekom duljega vremenskog razdoblja. Međutim, ako se u obzir uzme najvjerojatniji tlocrtni izgled navedene crkve koji se ipak može razabrati na objavljenom planu begovačke nekropole, širina njezine unutrašnjosti iznosila bi 10,8 metara, što bi značilo da je ona za oko dva i pol metra šira od ponuđene rekonstrukcije predromaničke oltarne ograde. Nažalost, na brojna pitanja koja se u ovom pogledu mogu postaviti, danas, nakon dodatnog devastiranja lokaliteta u Domovinskom ratu, više nije moguće sa sigurnošću odgovoriti.

35 As an additional argument for such a conclusion, it is possible to mention the fact that fragments which, according to previous interpretations, should be considered as parts of the same architrave, demonstrate smaller, but still evident differences in the stonemasonry ductus, which suggests the possible engagement of several masons from the same stonemasonry workshop, and that several of them obviously did not work on the same architrave, because the logic of the division of labour would require that each mason make their "own" architrave, which only in the end, along with the other constituent parts, would become part of the complete altar rail.

36 The suggested altar rail reconstruction (Fig. 7a-b) should, however, be understood only as a proposal of the possible original appearance, as it is pointless and actually impossible to talk about its original width for at least two reasons. Firstly, the two inner architraves of the pre-Romanesque altar rail from Begovača could theoretically have been significantly wider than its two end beams, whose width came to 136 centimetres. The second reason that urges caution during the reconstruction of the aforementioned altar rail is the impossibility of defining with certainty the dimensions of the early Christian church at the site, which is a consequence of the severe damage to its walls due to the numerous later burials over a long period. However, given the most probable ground-plan of the church, which can be identified from the published plan of the Begovača necropolis, the width of its inside would be 10.8 metres, implying that it was approximately two and a half metres wider than the proposed reconstruction of the pre-Romanesque altar rail. Unfortunately, it is impossible to answer with certainty numerous questions that could be asked with respect to this after the site's additional devastation in the Homeland War.

Sl. 7a. / FIG. 7a.

Idejna rekonstrukcija lijevog dijela trabeacije predromaničke oltarne ograde s Begovače s trima zabatima (prema ideji autora izradio M. Košta).

Reconstruction proposal for the left part of pre-Romanesque altar rail entablature from Begovača with three pediments (made by M. Košta, according to author's idea).

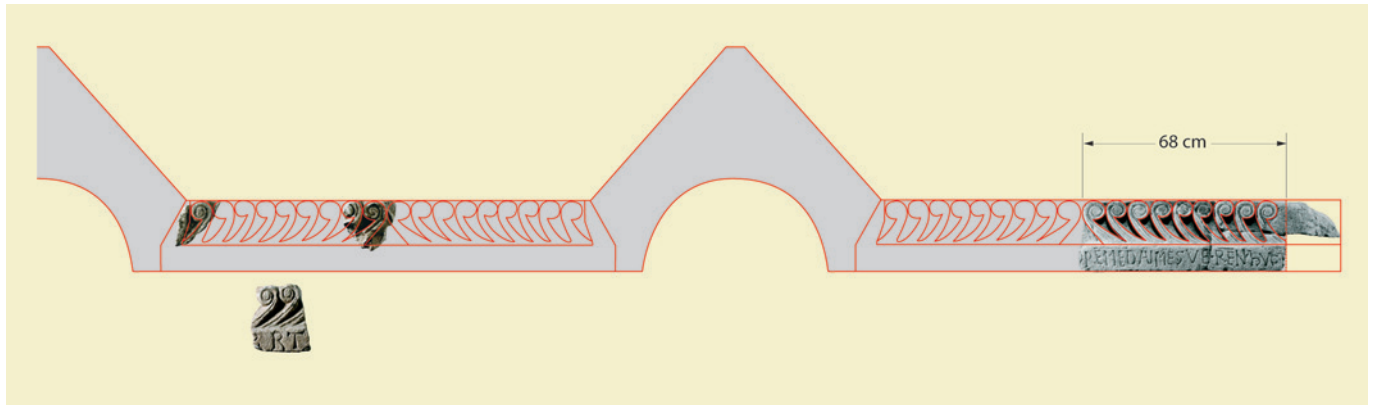
jevodu: "Od darova Božjih i... ..u vrijeme kneza Mislava... ..sa suprugom... ..za spas duše svoje obnovio je ovaj hram".

Ovim zaključkom već odavno izneseno te u literaturi, u pravilu, osporavano mišljenje Nikole Jakšića da su predromanički ulomci iz Biljana Donjih pripadali fazi obnove veće ranokršćanske crkve na Begovači, dobiva svoju punu afirmaciju, a činjenica da se ovom prigodom do te spoznaje došlo primjenom potpuno drukčije metode rada i korištenjem novih i drukčijih argumenata samo dodatno potvrđuje ispravnost navedenoga zaključka. U tom pogledu, argumenti koji se protive mišljenju da je ranokršćanska crkva u 9. stoljeću bila obnovljena u svojim izvornim gabaritima, ne doimaju se uvjerljivima. Naime, do sada se, ponajprije temeljem postojanja dvaju grobova (br. 253 i 258) s ukupno četiri kostura i s priložima nesumnjivih karolinških karakteristika unutar pretpostavljenog svetišta ranokršćanske crkve, nastojalo dokazati da je tijekom ranoga srednjeg vijeka ranokršćanska crkva morala biti porušena, te da je na njezinim temeljima podignuta predromanička crkva znatno manjih dimenzija koja je smatrana primjerom jednog tipično karolinškog tipa sakralne građevine.³⁷ Međutim, postojanje dvaju navedenih karolinških grobova unutar nekadašnjeg svetišta ranokršćanske crkve mogao bi se objasniti kao ukop donatora koji je tu crkvu obnovio, zatim njegove supruge i ostalih članova uže mu obitelji, a tom zaključku u prilog ide i činjenica da je grob br. 258 bio prislonjen uz apsidu ranokršćanske crkve koja je prilikom njegova podizanja morala stajati u elevaciji, čime

conclusions that have just been presented, it can be assumed that the pre-Romanesque altar rail inscription reads approximately as follows: [+] DE DONIS D(e) I E[t...] [...tempore] MOISCL[avo ducis...] [...un] A CVM CO[nivge...] [...pr]O REMED(io) A(n)IME SVE REN(ovavit) HVNC TE[implvm], or in English translation: "From God's gifts and... ..in the period of Prince Mislav... ..with spouse... .. for the salvation of his soul reconstructed this temple".

With this conclusion, the generally disputed opinion asserted long ago of Nikola Jakšić that the pre-Romanesque fragments from Biljane Donje belong to the reconstruction stage of a larger early Christian church at Begovača is affirmed. The fact that on this occasion this insight was gained by applying completely different methods and new and different arguments additionally confirms the accurateness of the conclusion. In this regard, the arguments against the opinion that in the 9th century the early Christian church was reconstructed in its original size do not seem convincing. Up to the present, primarily on the basis of the existence of two graves (Nos. 253 and 258) with four skeletons and enclosures, undoubtedly with Carolingian characteristics, within a presumed early Christian church sanctuary, there has been an attempt to prove that in the course of the Early Middle Ages the early Christian church must have been destroyed and that on its foundations a pre-Romanesque church of significantly smaller dimensions was erected, which was believed to be an example of a typically Carolingian sacral building type.³⁷ However, the existence of the two Carolingian graves in the former early Christian church sanctuary could be explained as the burial

SL. 7b. / FIG. 7b.

Idejna rekonstrukcija desnog dijela trabeacije predromaničke oltarne ograde s Begovače s trima zabatima (prema ideji autora izradio M. Košta).

Reconstruction proposal for the right part of pre-Romanesque altar rail entablature from Begovača with three pediments (made by M. Košta, according to author's idea).

je, potpuno u skladu s karolinškom idejom monumentaliziranja privatnoga groba, činila njegov reprezentativan okvir.³⁷ To se najvjerojatnije dogodilo u trenutku kada je apsida, a samim time i obnovljena ranokršćanska crkva, bila u funkciji, a ne onda kada je bila tek u elevaciji djelomično sačuvana ruševina koja je stajala pokraj manje crkve, a koja bi onda, prema takvu tumačenju, morala biti podignuta tijekom 9. stoljeća, tj. u karolinškom razdoblju.

of the donor who reconstructed the church and his spouse and other close family members, a conclusion also supported by the fact that grave No. 258 was near the apse of the early Christian church, which during its construction must have been in an elevated position, and which – entirely in accordance with the Carolingian idea of monumentalising private graves – provided its frame.³⁸ Most probably this happened when the apse, and consequently also the reconstructed early Christian church, was in use, and not when the elevated part was in ruins and standing next to a smaller church, which according to such an interpretation must have been erected in the course of the 9th century, i.e. in the Carolingian Age.

37 Usporedi KATALOG, 2000, 191. Štoviše, Tonči Burić koji pretpostavljenu apsidu vidi isključivo kao egzedru antičkoga profanog objekta, a ne kao svetište veće ranokršćanske crkve, navodi da su tijekom srednjeg vijeka u prostor apside crkve, tj. u njezino svetište koje je rezervirano za oltar, mogle doći "jedino svetačke relikvije, a nikako grobovi – čak ni crkvenih prelata – a kamoli svjetovnjaka": T. BURIĆ, 2001, 247. Ipak, suprotno takvom Burićevu stavu, navodim primjere pokapanja crkvenih prelata (npr. biskupa Prima i Gajana) u svetištu ranokršćanske ceterijalne bazilike na salonitanskom groblju Manastirine, ali i općeniti zaključak Ejnara Dyggvea da su i "obični privatni grobovi u prijašnjim vremenima bili smješteni u apsidalnim memorijama ili poslije u presbiterijima (istaknuo I. J.), iako, naravno, samo onda kad se radilo o nekim dostojanstvenicima ili drugima koji prije svega pripadaju hijerarhiji". E. DYGGVE, 1996. [1951.], 82. Osim toga, ne mogu se složiti ni s Burićevim kritikama upućenim za veći dio Jakšićeva određivanja građevinsko-razvojnih faza na lokalitetu, tj. njegovu tumačenju kronologije razvoja begovačke nekropole, te svrstavanju i dataciji grobnih priloga, i to većinom nakita kojega Jakšić temeljem stilskih karakteristika razvrstava u predromaničku, romaničku i gotičku grupu. Usporedi N. JAKŠIĆ, 1989; T. BURIĆ, 2001, 242-250.

38 KATALOG, 2000, 191.

37 Compare CATALOGUE, 2000, 191. Moreover, Tonči Burić, who views the assumed apse exclusively as an exedra of a classical antique profane structure, and not as a sanctuary of a larger early Christian church, states that in the course of the Middle Ages "only a saint's relics, and certainly not graves, not even those of church prelates and especially not those of laity, could occupy a place" in the church apse area, i.e. in the sanctuary reserved for the altar: T. BURIĆ, 2001, 247. However, opposed to Burić's point of view, an example of the burials of church prelates (for example, bishops Primus and Gaius) in a sanctuary of an early Christian cemetery basilica at the Salonitan cemetery of Manastirine can be mentioned, and also Einar Dyggve's general conclusion that even "common private graves in the past were located in the apsidal memoriae or, later, in presbyteries" (emphasis added by I. J.), "although, of course, this was the case only with dignitaries or others who constituted part of the hierarchy". E. DYGGVE, 1996. [1951.], 82. In addition, I cannot agree with Burić's critique of a major part of Jakšić's determination of the construction-development stage of the site, i.e. his interpretation of the development chronology of the Begovača necropolis, as well as the classification and dating of the grave goods, mostly jewellery, which Jakšić, based on their stylistic characteristics, classified as belonging to the pre-Romanesque, Romanesque and Gothic groups. Compare N. JAKŠIĆ, 1989; T. BURIĆ, 2001, 242-250.

38 CATALOGUE, 2000, 191.

* * *

* * *

Nakon svega iznesenog, o problematici građevinsko-razvojnih faza na Begovači, zatim o vremenu datacije ranosrednjovjekovnih ulomaka s tog lokaliteta, ali i o podacima koji se mogu izvući iz sačuvanih dijelova posvetnoga natpisa, može se istaknuti nekoliko važnih zaključaka:

1. da je veća ranokršćanska crkva na Begovači obnovljena i opremljena novim liturgijskim instalacijama tijekom četvrtoga desetljeća 9. stoljeća, dok otkriveni ostaci manje crkve unutar njezinih gabarita potječu iz romaničkog razdoblja;
2. da Mislav spomenut u posvetnom natpisu nije neki hrvatski velikaš i donator iz druge polovine 9. stoljeća, nego hrvatski knez Mislav iz četvrtog desetljeća tog stoljeća, što ujedno znači da se radi o zasad najstarijem poznatom epigrafičkom spomenu jednoga hrvatskog vladara,³⁹ pa je samim time u pitanju podatak koji je od iznimne važnosti za raniju hrvatsku povijest;
3. da spomen kneza Mislava na biljanskom ulomku dodatno potvrđuje ispravnost atribuiranja reljefa s Begovače tzv. *Klesarskoj radionici iz vremena kneza Trpimira* (Trpimir je neposredni Mislavov nasljednik), kao i njezinu dosadašnju okvirnu dataciju u sredinu 9. stoljeća, a čije se djelovanje sada može još preciznije smjestiti u drugu četvrtinu 9. stoljeća;⁴⁰

39 O tvrdnjama da uklesano ime kneza Višeslav na natpisu s čuvene "Višeslavove krstionice" predstavlja kneza iz vremena pokrštenja Hrvata imam negativno mišljenje, te o cjelokupnoj problematici navedene krstionice dijelim stajalište koje je izneseno u N. JAKŠIĆ, 2002., s pregledom ranije literature i dotadašnjih teorija. Naglašavam, međutim, da o navedenoj problematici i dalje postoje suprotna promišljanja, pa o tome vidi u: M. MATIJEVIĆ SOKOL, 2007.

40 Doduše, navedeni zaključak nipošto ne znači da navedena klesarska radionica nije mogla djelovati i nakon sredine 9. stoljeća, tj. tijekom vladavine kneza Trpimira i njegovih neposrednih nasljednika na hrvatskom prijestolju. Ipak, u tom je kontekstu korisno napomenuti da razdoblje Trpimirove vlasti koje se u našoj historiografiji obično smješta u razdoblje od oko 840. do 864. godine nije u potpunosti sigurno. Naime, vladavina kneza Trpimira može se, prema Gottschalkovim zapisima i njegovom životnom putu, pouzdano pratiti samo do 848. godine, jer se kao njegovo posljednje spominjanje više ne može uzimati 852. godina (prijašnja datacija Trpimirove darovnice koja se sada argumentirano datira u razdoblje od 840. do 844. godine). O tome vidi više u: L. MARGETIĆ, 1993; KATALOG, 2000, 280-281; M. ANČIĆ, 2001, 68-69; L. MARGETIĆ, 2004, 1-12. Kako se Trpimirov nasljednik Domagoj prvi put spominje tek 865. godine, postoji širok vremenski raspon od sedamnaest godina u kojem je moglo doći do smjene na hrvatskom prijestolju, pa je tako vrijeme Trpimirove vladavine teoretski moglo trajati i samo desetak godina, ali isto tako i preko četvrt stoljeća. Usporedi I. GOLDSTEIN, 1992, 226; I. GOLDSTEIN, 1995, 198.

After all that has been stated on the issues of the construction-development stage at Begovača and the dating of the early mediaeval fragments from the site, but also the information that can be derived from the preserved parts of the votive inscriptions, several important conclusions can be drawn:

1. a larger early Christian church at Begovača was reconstructed and furnished with new liturgical fittings in the course of the fourth decade of the 9th century, while the unearthed remains of the smaller church within its area originate from the Romanesque period;
2. the Mislav mentioned in the votive inscription is not a Croatian nobleman and donor from the second half of the 9th century, but the Croatian Prince Mislav from the fourth decade of that century, which implies that this is to date the oldest known epigraphic monument of a Croatian ruler,³⁹ making the information of extraordinary importance for early Croatian history;
3. the mention of Prince Mislav in the Biljane fragment additionally confirms the accuracy of attributing the reliefs from Begovača to the *Stonemasonry workshop from the period of Prince Trpimir* (Trpimir was Mislav's immediate successor), as well as its former approximate dating to the mid-9th century, which can now even more precisely be dated to the second quarter of the 9th century;⁴⁰

39 I hold a negative opinion concerning the claim that the engraved name of Prince Višeslav on the inscription from the famous "Višeslav baptistery" represents a prince from the period of the conversion of the Croats. Regarding the entire problem of the baptistery, I share the standpoint expressed in: N. JAKŠIĆ, 2002, with an overview of the earlier literature and previous theories. However, it should be pointed out that there are still contrary opinions on the issue, for which you can refer to: M. MATIJEVIĆ SOKOL, 2007.

40 Admittedly, the conclusion by no means implies that the stonemasonry workshop could not have operated after the middle of the 9th century, i.e. in the course of the reign of Prince Trpimir and his immediate successors on the Croatian throne. However, in this context it is useful to point out that the period of Trpimir's rule, which in Croatian historiography is usually placed in the period from approximately 840 until 864 is not entirely certain. Namely, Prince Trpimir's rule can, according to Gottschalk's documents and his life path, be followed with certainty only until the year 848, because we cannot take the year 852 as the last mention of him (the former dating of Trpimir's deed of gift, which is now dated to the period from 840 until 844). For more on this, see: L. MARGETIĆ, 1993; CATALOGUE, 2000, 280-281; M. ANČIĆ, 2001, 68-69; L. MARGETIĆ, 2004, 1-12. As Trpimir's successor, Domagoj was first mentioned as late as 865. There is a wide time range of seventeen years in which a shift on the Croatian throne may have occurred, so that the period of Trpimir's reign theoretically could have lasted also only for ten years, but conversely also over a quarter of a century. Compare I. GOLDSTEIN, 1992, 226; I. GOLDSTEIN, 1995, 198.

4. da je, po svemu sudeći, donator obnove biljanske crkve bio neki visokopozicionirani pripadnik hrvatske vladarske elite koji je zajedno sa svojom suprugom u vrijeme vladavine kneza Mislava, a u skladu s duhom karolinškog vremena, te preporukama i naputcima samoga Karla Velikoga,⁴¹ raniju ranokršćansku crkvu obnovio i opremio predromaničkim liturgijskim instalacijama, što dodatno potvrđuje i izraz *renovavit* na dijelu sačuvanog posvetnog natpisa s trabeacije oltarne ograde.
4. to all appearances, the donor of the reconstruction of Biljane church was a high-ranking member of the Croatian ruling elite who, together with his spouse, during the reign of Prince Mislav, and in accordance with the spirit of the Carolingian period, as well as the recommendations and instructions of Charlemagne himself,⁴¹ reconstructed and furnished the former early Christian church with pre-Romanesque liturgical fittings, which is additionally confirmed by the expression *renovavit* in the part of the preserved votive inscriptions on the altar rail entablature.

Translation: Nikolina Matetić Pelikan

Proof reading: Stephen Hindlaugh

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- ANČIĆ, M., 2001. - Mladen Ančić, *Hrvatska u karolinško doba*, Split.
- BURIĆ, T., 2001. - Tonči Burić, Putalj u srednjem vijeku, u/in: Tonči Burić, Slobodan Čače, Ivo Fadić, *Sv. Juraj od Putalja*, Split, 151-322.
- CODEX, 1967. - *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, 1 (ur./eds.: M. Kostrenčić, J. Stipišić, M. Šamšalović), Zagreb.
- DELONGA, V., 1990. - Vedrana Delonga, Starohrvatska crkva na "Mastirina" u Kašiću kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 18/1988, Split, 39-89.
- DELONGA, V., 1992. - Vedrana Delonga, Kameni spomenici s "Begovače" u Biljanima Donjim kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 20/1990, Split, 85-110.
- DELONGA, V., 1996. - Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split.
- DELONGA, V., JAKŠIĆ, N., JURKOVIĆ, M., 2001. - Vedrana Delonga, Nikola Jakšić, Miljenko Jurković, *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog razdoblja u Hrvatskoj*, Split.
- DYGGVE, E., 1996. [1951.] - Einar Dyggve, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split [prvo izdanje: *History of Salonitian Christianity*, Oslo].
- GOLDSTEIN, I., 1992. - Ivo Goldstein, O Trpimiru i njegovu dobu, *Zbornik Kaštel-Sućurac (Znanstveni skup "Kaštel-Sućurac od prapovijesti do XX. stoljeća)* (ur./ed.: Z. Gunjača), Split, 221-238.
- GOLDSTEIN, I., 1995. - Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb.
- GUNJAČA, S., 1958. - Stipe (Stjepan) Gunjača, *Tiniensia archaeologica – historica – topographica I*, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 6, Zagreb, 105-164.
- GUNJAČA, S., 1960. - Stipe (Stjepan) Gunjača, Trogodišnji rad Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (1955., 1956. i 1957. godine), *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 7, Zagreb, 267-281.
- GUNJAČA, S., 2009. - Stjepan Gunjača, *Tiniensia archaeologica – historica – topographica*, Split.
- JAKŠIĆ, N., 1986. - Nikola Jakšić, *Kiparsko klesarske radionice u Dalmaciji od 9. do 12. stoljeća* (disertacija), Zadar.
- JAKŠIĆ, N., 1989. - Nikola Jakšić, Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola, *Diadora*, 11, Zadar, 407-439.
- JAKŠIĆ, N., 1993. - Nikola Jakšić, Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj biskupiji, *Diadora*, 15, Zadar, 127-144.
- JAKŠIĆ, N., 1995. - Nikola Jakšić, La survivance des édifices paléochrétiens dans les terres de la principauté Croate, *Hortus artium medievalium*, 1, Zagreb – Motovun, 36-45.
- JAKŠIĆ, N., 1997. - Nikola Jakšić, Croatian Art in the Second Half of the Ninth Century, *Hortus artium medievalium*, 3, Zagreb – Motovun, 41-54.
- JAKŠIĆ, N., 1997a. - Nikola Jakšić, Predromaničko kiparstvo, *Tisuću godina hrvatskog kiparstva* (ur./ed.: I. Fisković), Zagreb, 13-39.
- JAKŠIĆ, N., 2000. - Nikola Jakšić, Klesarstvo u službi evangelizacije, u/in: *Hrvati i Karolinzi – Rasprave i vrela* (ur./ed.: A. Milošević), Split, 192-213.
- JAKŠIĆ, N., 2001. - Nikola Jakšić, Scultura e liturgia, *Bizantini, Croati, Carolingi. Alba e tramonto di regni e imperi* (ur./eds.: C. Bertelli et alii), Milano, 175-197.
- JAKŠIĆ, N., 2002. - Nikola Jakšić, On the Origin of the Baptismal Font with the Name of Prince Višeslav, *Hortus artium medievalium*, 8, Zagreb – Motovun, 241-245.
- JAKŠIĆ, N., HILJE, E., 2008. - Nikola Jakšić, Emil Hilje, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije – Kiparstvo I*, Zadar.
- JARAK, M., 1998. - Mirja Jarak, O karolinškim i bizantskim utjecajima u starohrvatskoj arhitekturi Trpimirova doba, *Opuscula Archaeologica*, 22, Zagreb, 119-128.
- JELOVINA, D., 1963. - Dušan Jelovina, Izvještaj o arheološkom istraživanju na "Begovači" u selu Biljanima Donjim kod Zadra, *Ljetopis JAZU*, 68/1961, Zagreb, 243-246.

41 O tome vidi opširnije u: Ž. RAPANIĆ, 1996, 58-59.

41 For more on this, see: Ž. RAPANIĆ, 1996, 58-59.

- JELOVINA, D., 1976. - Dušan Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, Split.
- JELOVINA, D., 1992. - Dušan Jelovina, Nikola Jakšić, Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola (kratki osvrt), *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 20/1990, Split, 301-308.
- JELOVINA, D., VRSALOVIĆ, D., 1981. - Dušan Jelovina, Dasen Vrsalović, Srednjovjekovno groblje na "Begovači" u selu Biljanima Donjim kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 11, Split, 55-136.
- JURKOVIĆ, M., 1992. - Miljenko Jurković, Iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. stoljeća. Od ninske biskupije do katedrale hrvatskog biskupa, *Od Nina do Knina* (ur./eds.: I. Čukman Nikolić, M. Šimat, T. Lukšić), Zagreb, 23-43.
- JURKOVIĆ, M., 2000. - Miljenko Jurković, Arhitektura karolinškog doba, *Hrvati i Karolinzi – Rasprave i vrela* (ur./ed.: A. Milošević), Split, 164-189.
- JURKOVIĆ, M., 2001. - Miljenko Jurković, Architettura dell'epoca carolingia, *Bizantini, Croati, Carolingi. Alba e tramonto di regni e imperi* (ur./eds.: C. Bertelli et alii), Milano, 151-173.
- KATALOG, 2000. - *Hrvati i Karolinzi – Katalog* (ur./ed.: A. Milošević), Split.
- KATALOG, 2001. - *Bizantini, Croati, Carolingi. Alba e tramonto di regni e imperi – Catalogo*, (ur./eds.: C. Bertelli et alii), Milano.
- MARAKOVIĆ, N., JURKOVIĆ, M., 2007. - Nikolina Maraković, Miljenko Jurković, "Signatures" in the Stones – The Legacy of Early Medieval Elites on the Territory of Modern Croatia, *Hortus artium medievalium*, 13/2, Zagreb – Motovun, 359-374.
- MARASOVIĆ, T., 1994. - Tomislav Marasović, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split.
- MARASOVIĆ, T., 2009. - Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji – 2. Korpus arhitekture: Kvarner i sjeverna Dalmacija*, Split – Zagreb.
- MARGETIĆ, L., 1993. - Lujo Margetić, Bilješke uz Trpimirovu ispravu (CD I, 3-8), *Zbornik Pravnog fakulteta u Splitu*, 30, Split, 47-51.
- MARGETIĆ, L., 2004. - Lujo Margetić, Krsni list hrvatske države (Trpimirova darovnica) i međunarodni položaj hrvatske države narodnih vladara, *Starine HAZU*, 62, Zagreb, 1-42.
- MATIJEVIĆ SOKOL, M., 2007. - Mirjana Matijević Sokol, Krsni zdenac Hrvata. Paleografsko-epigrafska raščlamba natpisa s krstionice kneza Višeslava, *Croatica Christiana Periodica*, 59, Zagreb, 1-31.
- MIGOTTI, B., 1995. - Branka Migotti, Vrste i namjene ranokršćanskih zdanja u Dalmaciji, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 34(21)/1994.-1995, Zadar, 113-144.
- MILOŠEVIĆ, A., PEKOVIĆ, Ž., 2009. - Ante Milošević, Željko Peković, *Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini / La chiesa preromanica di San Salvatore a Cettina*, Dubrovnik–Split.
- RAPANIĆ, Ž., 1996. - Željko Rapanić, "Ecclesiae destructe... ut restaurentur imploramus" (Iz pisma Stjepana VI. pape biskupu Teodoziju 887. godine), *Starohrvatska spomenička baština – Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, (ur./eds.: M. Jurković, T. Lukšić), Zagreb, 57-64.
- SKOBLAR, M., 2004. - Magdalena Skoblar, Ulomci predromaničke i romaničke skulpture iz Nina, *Adrias – zbornik Zavoda za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Splitu*, 11, Zagreb – Split, 103-117.
- UGLEŠIĆ, A., 2002. - Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar.
- VEŽIĆ, P., 1996. - Pavuša Vežić, Ninska crkva u ranom srednjem vijeku – problem kontinuiteta i rezultati arheoloških istraživanja, *Starohrvatska spomenička baština – Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža* (ur./eds.: M. Jurković, T. Lukšić), Zagreb, 87-99.
- VEŽIĆ, P., 2005. [2006.] - Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva – Arhitektura ranoga kršćanstva u Zadru i na zadarskom području*, Zadar.
- VRSALOVIĆ, D., 1963. - Dasen Vrsalović, Četverogodišnji rad Instituta za nacionalnu arheologiju i Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (1958, 1959, 1960. i 1961. godine), *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 8-9, Zagreb, 261-279.